

Ковальський Тарас Олегович

Аспірант кафедри філософії гуманітарних наук

Київський національний університет імені Тараса Шевченка (м. Київ, Україна)

<https://orcid.org/0009-0003-4711-7118>

e-mail: taraskowalski@gmail.com

**ДЖЕРЕЛА КОНЦЕПЦІЇ «СПРАВЕДЛИВОЇ ВІЙНИ» В
ФІЛОСОФСЬКІЙ ДУМЦІ АНТИЧНОСТІ**

Резюме

Проаналізовано філософські засади концепції справедливої війни, що сформувалися в античній думці ще до її кодифікації в середньовічній схоластиці. Автор простежує генезу цієї доктрини в працях таких мислителів, як Геракліт, Платон, Арістотель, Ісократ, Полібій та Цицерон, звертаючи особливу увагу на етичні, політичні й метафізичні засновки їхніх міркувань. Вивчення цих джерел дозволяє не лише зрозуміти первинне філософське осмислення збройного конфлікту, а й виявити основи моральної легітимації війни в античному суспільстві.

Узагальнено, що антична думка не обмежувалася лише нормативною оцінкою війни, а виводила її зі структури космічного порядку, політичної гармонії або морального обов'язку. Війна у Геракліта постає як руйнівна сила оновлення та балансування протилежностей, у Ісократа – як необхідність у разі захисту цивілізаційних цінностей, а у Платона – як зло, що виправдане лише в межах гармонійної держави, коли йдеться про оборону справедливості.

Розкрито еволюцію уявлень про моральну виправданість війни: від натурфілософських інтерпретацій досократиків до юридично-етичних формулювань у Цицерона, де справедлива війна має відповідати принципам законності, справедливості та пропорційності. Водночас автор акцентує на культурній специфіці уявлень про війну в межах грецької та римської традицій.

Доведено, що античні уявлення про війну містили прообрази пізніших критеріїв *jus ad bellum* і *jus in bello*. Зокрема, Арістотель розглядає

війну як засіб досягнення евдаймонії, а не самоціль, тоді як Цицерон формулює рамки, в яких війна може бути визнана правомірною згідно з нормами природного права.

Виявлено, що античні автори заклали уявлення про моральний обов'язок громадянина у війні, співвідношення права та сили, і межі допустимого насильства. Зокрема, Сократ і Платон підкреслюють значення внутрішньої чесноти та стриманості у веденні війни, тоді як Полібій і Цицерон надають перевагу правовому обґрунтуванню.

Узагальнено, що концепція справедливої війни в античності є не лише філософською спадщиною, а й джерелом для сучасної критики імперіалізму, агресії та військової експансії, оскільки містить у собі проекти морального обмеження насильства, які не втратили своєї значущості в XXI столітті.

Ключові слова: справедлива війна, антична філософія, мораль, Геракліт, Платон, Арістотель, Цицерон.

Вступ

Питання про допустимість, моральну виправданість і цілісність ведення війни знову постає з особливою силою у світлі сучасних глобальних конфліктів, зокрема повномасштабної війни в Україні, що спонукає до осмислення витоків концепції «справедливої війни» не лише в середньовічній схоластичній традиції, а й у більш ранніх філософських системах античності. У зв'язку з цим актуальним стає переосмислення позицій мислителів епохи класичної Греції та Риму, таких як Геракліт, Платон, Арістотель, Ісократ, Полібій і Цицерон, які заклали підвалини для формування уявлень про морально виправдану збройну боротьбу, захист держави та обов'язок громадянина.

Античні уявлення про війну як частину космічного або політичного порядку, про баланс між необхідністю захисту і стриманістю, а також про етичні засади влади, знову набувають значення у сучасному політичному й філософському дискурсі. Вивчення цих концепцій дозволяє глибше зрозуміти культурну спадщину європейської традиції мислення щодо війни, справедливості та морального вибору, а також сформувати інтелектуальний фундамент для критики сучасних форм агресії та легітимації насильства.

Методи дослідження

Методологічна основа статті ґрунтується на міждисциплінарному поєднанні герменевтичного аналізу філософських текстів, історико-філософської реконструкції та порівняльного підходу. Автор здійснює

текстуальне читання оригінальних джерел у контексті етичних, політичних і метафізичних доктрин відповідних авторів, розглядаючи змістові й структурні паралелі між грецькою і римською традицією осмислення війни. У дослідженні також застосовано ретроспективну методику, яка дозволяє простежити трансформацію базових уявлень про справедливу війну від досократиків до римських стоїків, з урахуванням як історико-контекстуального тла, так і рецептивних впливів на подальшу європейську філософію. Відповідно, метою статті – проаналізувати філософські витoki концепції справедливої війни в античній думці, з'ясувати основні критерії її обґрунтування у грецьких і римських авторів, а також виявити ідеї, що стали підґрунтям для подальшого розвитку цієї доктрини в західній політичній філософії.

Результати дослідження

Традиційно витoki концепту справедливої війни прийнято відносити до Середньовіччя, зокрема працям Августина Блаженного, Фоми Аквінського, Граціана. Водночас, у Стародавньому світі, а зокрема у Стародавніх Греції та Римі тогочасними мислителями було сформовано основні засади такого концепту. У цій статті я би хотів у хронологічному порядку прослідкувати розвиток досліджуваного концепту.

Серед античних філософів погляди яких розглядаються у цій статті – Сократ [1, с. 54], Платон [2, с. 35, 58], Арістотель [3, с. 67; 4, с.190], Цицерон [5, с. 256], Полібій [6, с. 16].

Втім, передусім, згадаємо ідею Геракліта про війну, а саме сприйняття війни як закону природи. Мислитель вважав, що: «Війна – батько всього і всього володар: одних вона зробила богами, інших – людьми, одних – рабами, інших – вільними» (В53 DK) [7, с. 37]. Цей досократик, як слушно зауважує В. Туренко, «вважав, що незмінною рисою всього суцього, в т.ч. і політичного життя є феномен зміни. Однак незрозуміло, чи думав він, що лежать в основі цих змін завжди одні й ті ж причини. Безперечним є те, що він вірить, що все суще може функціонувати. Таким чином, оскільки вони беруть участь в конфлікті між протилежностями, конфлікті, який триває в стані руху (поток), за його словами: “слід розуміти, що війна – це звичайний стан, що боротьба – це справедливість, і що все приходить пройти через примус до розбрату”» [8, с. 12].

Відповідно, філософ виводив поняття гармонії через боротьбу, зокрема вважав, що протилежності (війна та мир, добро та зло) необхідні для світового порядку, а отже вважав війну необхідною для підтримання балансу, що є схожим на пізніші концепції «bellum iustum». Він сприймав війну, як рушій для оновлення та розвитку, з цієї концепції можна вивести

що справедлива війна може бути виправдана, якщо вона веде до кращого порядку.

Вже пізніше, у творах представника софістичного руху, Ісократ, можна знайти ідеї, які пов'язані з поняттям справедливої війни. Зокрема, Ісократ вважав, що війна між греками є неправильною, і закликав до їхнього об'єднання проти варварів (зокрема Персії). У творі «Панегірик» він писав: «Греки не повинні воювати між собою, а повинні разом виступати проти варварів» [3, с. 190]. Це показує, що він вважав внутрішні війни несправедливими, а війни проти Персії – виправданими.

У промові «До Філіппа» Ісократ звертається до македонського царя Філіппа II з ідеєю, що він повинен припинити міжгрецькі війни та очолити похід проти Персії: «Якщо ти припиниш війни серед греків і повстанеш проти варварів, ти принесеш найбільшу користь Елладі» [3, с. 245]. Тобто війна може бути справедливою, якщо її мета – захист цивілізації та встановлення миру серед греків.

Ісократ виступав за миролюбну політику, але визнавав, що війна іноді неминуча. У промові «до Архідама» він пише, що справжній лідер має використовувати силу лише тоді, коли немає іншого вибору: «Мудрі правителі прагнуть миру, але готові до війни, коли це необхідно» [3, с. 350]. Це нагадує пізніші римські концепції, що справедлива війна ведеться лише в крайніх випадках.

Ісократ виправдовував війни проти Персії, вважаючи, що греки мають моральне право завойовувати менш розвинені народи. У «Панегірику» він стверджує, що Афіни мають особливу місію поширювати грецьку культуру: «Наша місія – не руйнувати, а нести порядок і справедливість варварам» [3, с. 140]. Цей аргумент нагадує ідеї Арістотеля про «природних рабів» і римське виправдання завоювань як «цивілізаційної місії».

Підсумовуючи, можна сказати, що думки Ісократ містять тогочасні норми: війна між греками несправедлива; вони мають бути єдині, війна може бути виправданою, якщо її мета – мир та безпека, справедлива війна – це війна проти варварів, якщо вона ведеться заради вищих ідеалів, правитель не повинен шукати війни, але має бути готовий до неї. Його ідеї вплинули на політичну думку Македонії та Риму, де війни виправдовували як спосіб встановлення «справедливого порядку».

На жаль, до нас не дійшли писемні твори Сократа, але його ідеї збереглися завдяки працям його учнів, зокрема Платона та Ксенофонта. Прямо концепт справедливої війни Сократ не розвивав, але в його висловлюваннях є кілька важливих думок, які прямо стосуються війни, справедливості та моралі.

Зокрема у діалозі «Держава» Платон через слова Сократа розважає, що війна є наслідком несправедливості та надмірних бажань людей, ідеальна держава повинна бути такою, щоб не провокувати війну без необхідності [Resp.373e]. Сократ вважав, що жодна справедлива людина не стане заподіювати зло іншим, з цього випливає, що справедлива війна можлива лише для захисту, а не для агресії.

У «Апології Сократа» Платон наводить міркування Сократа де той порівнює свою філософську місію з роллю воїна на полі бою. Він каже, що, як і солдат не повинен боятися смерті, виконуючи свій обов'язок, так і філософ повинен стояти за правду, оскільки він як філософ би стояв би на своєму місці в битві, як і на своєму місці в філософії, не боячись небезпеки (Див. Apol.29e). З цього можна вивести, що Сократ визнавав обов'язок громадянина захищати свою державу.

У діалозі «Крітон» Платона є думки Сократа, про те, що громадянин повинен підкорятися законам своєї держави, навіть якщо вони несправедливі (Див.: Crit.49b). Це включає і участь у війнах, які держава оголошує. Тому, хоча Сократ міг мати сумніви щодо справедливості певних воєн, він вважав, що громадянин зобов'язаний служити своїй державі у війні. Сократ часто пов'язував війни з людськими вадами, такими як жадібність, гордість і прагнення до багатства. У «Державі» Платон цитуючи Сократа показує, що погані правителі ведуть війни через свої амбіції, а не заради справедливості (Див.: Resp.540e). З цього можна вивести, що для Сократа справедлива війна – це війна, яку ведуть мудрі та чесні люди, а не тирані чи жадібні правителі.

Тому можна дійти висновку, що згідно Сократу війна може бути справедливою, якщо вона ведеться для захисту держави та справедливості, громадянин зобов'язаний служити державі, навіть якщо не згоден із її політикою, зокрема і брати участь у війнах які веде держава, погані правителі ведуть несправедливі війни, тому війна має бути справою чесних і мудрих людей, війна – є наслідком несправедливості у суспільстві, тому головним є виховання моральних громадян.

Його учень, Платон, пропонує одну з перших філософських концепцій, в якій війна розглядається не як неминуче або нейтральне вираження влади, а скоріше як практика, вбудована в моральну архітектуру ідеальної держави. У «Державі», особливо в книгах II-V, війна обговорюється в контексті освіти та моральної орієнтації класу охоронців. Ці охоронці навчаються таким чином, що їхня участь у війні керується глибоким почуттям справедливості та громадського обов'язку. Платон розрізняє війни між греками (які повинні бути поміркованими і регулюватися законами) і війни проти так званих «варварів», до яких він ставиться більш поблажливо – але навіть тут він підкреслює важливість стриманості та етичної поведінки.

У «Законах», особливо в першій книзі, Платон розвиває більш детальний аналіз війни у зв'язку з політичним устроєм і божественним законом. Він стверджує, що війна ніколи не повинна вестися заради самої війни, а лише заради більш фундаментального порядку – такого, що відповідає розуму, справедливості та гармонійній душі. Акцент тут робиться не лише на легітимності причини, але й на веденні війни, що вказує на ранню форму пізнішого розрізнення між *jus ad bellum* і *jus in bello*.

Таким чином Платон заклав кілька основних ідей концепту справедливої війни, зокрема визначив, що війна може бути справедливою, якщо ведеться заради захисту держави та справедливості, війни між греками слід уникати, але війна проти варварів може бути виправданою, ідеальна держава має прагнути до миру, а не до експансії, війна – це зло, але іноді необхідне зло.

Арістотель, хоча загалом менш утопічний, ніж Платон, також розглядає війну як засіб для досягнення мети, а не як самоціль. У «Політиці», а саме в книзі VII (1325b-1326a), він недвозначно стверджує, що війна ведеться заради миру і доброго життя (евдаймонія). Згідно з Арістотелем, належна функція поліса? культивувати чесноти серед своїх громадян, і вся політична і військова діяльність повинна, в кінцевому рахунку, служити цій меті. Війна, яка не сприяє досягненню цієї мети? наприклад, війна, яка ведеться лише заради експансії, слави чи економічної вигоди? вважається несправедливою. Його етика, розроблена в «Нікомаховій етиці», забезпечує нормативну інфраструктуру для цієї позиції. Застосовуючи концепції розподільчої та виправної справедливості до політичного життя, Арістотель неявно піддає військові дії етичному аналізу. Більше того, його акцент на поміркованості та «середньому» у всіх людських діях вказує на те, що війна повинна бути пропорційною, виваженою і ніколи не керуватися надмірними пристрастями, такими як жадібність чи ненависть.

Стагірит також вважав, що війна не є самоціллю, а лише засобом для встановлення справедливого порядку. У «Політиці» (книга VII, 14) він пише: «Ми ведемо війну, щоб жити в мирі» (Polit. 1333a30). Це нагадує пізніші концепції, що справедлива війна ведеться не заради грабунку чи експансії, а заради миру. Тому у цьому трактаті Арістотель зазначає кілька обставин, за яких війна може бути справедливою: ? самозахист – держава має право воювати, якщо її атакують, ? покарання агресора – якщо ворог порушив порядок або справедливість, ? підкорення «варварів» – Арістотель вважав, що деякі народи («варвари») «природжені раби» і їхнє підкорення є виправданим.

Цей останній пункт відображає етноцентричний погляд грецьких філософів, де війна проти «варварів» могла вважатися справедливою.

Таким чином, ми можемо вважати, що Арістотель заклав основні принципи концепту справедливої війни, зокрема: війна допустима, якщо вона ведеться заради миру та справедливості, самозахист і покарання агресора – виправдані причини для війни, війна заради експансії або наживи – аморальна, ідеальна держава прагне миру, але має бути сильною.

Давньоримська філософська культура, особливо в творчості Цицерона, робить рішучий крок до систематизації морально-правових критеріїв справедливої війни. У *De Officiis* (книги I і III) Цицерон формує чіткі рамки, в яких війна повинна вестися законною владою, за справедливу справу та з правильними намірами. Його розуміння природного права під впливом стоїків дозволяє йому представити бачення універсальної справедливості, яка виходить за рамки окремих інтересів римської держави. Згідно з Цицероном, війна повинна бути оголошена лише тоді, коли всі інші засоби виправлення кривди виявилися неефективними, і вона повинна бути офіційно оголошена відповідно до традиції та правових норм.

Він наполягає на важливості *fides* – довіри чи добросовісності – навіть у стосунках з ворогами, передбачаючи таким чином сучасний акцент на гуманному ставленні до учасників бойових дій і цивільних. Риторична максима «*silent enim leges inter arma*» – що закони замовкають серед зброї – у праці Цицерона є застережливою фразою, а не нормативним схваленням. Тому «Цицеронова реалізація концепції справедливості у збройному конфлікті керувалася стоїчними етичними принципами Панетія, філософія справедливої війни Цицерона є філософією антицезарської несправедливої війни. Його оригінальність і проникливість зберігають один із способів зрозуміти, як Цезар ввів Рим в оману і як Рим може бути переорієнтований на справедливість, навіть якщо ця справедливість є справедливістю імперії» [9, с. 220]. Фактично, корпус Цицерона виявляє глибоку турботу про збереження правових та етичних обмежень навіть у часи конфлікту, розглядаючи війну не як призупинення правосуддя, а як простір, де справедливість все ще має застосовуватися, хоча й за змінених умов.

Полібій захоплювався римською системою управління та військовою дисципліною. Він вважав, що римляни воюють не заради грабунку, а для встановлення порядку. У «Загальній історії» він писав, що римляни не прагнуть безпідставних воєн, а воюють, коли їх змушує необхідність або образа. Це перегукується з пізнішими ідеями Цицерона, що справедлива війна – це війна, яка ведеться у відповідь на порушення договорів або напад.

Полібій аналізує римську дипломатичну практику і вказує, що Рим зазвичай виправдовував свої війни такими причинами: самозахист – якщо ворог нападає на Рим або союзників, порушення угод – якщо інша сторона не дотримується договорів, моральне виправдання – війни можуть бути виправдані, якщо вони ведуть до встановлення кращого порядку. У

«Загальній історії» він міркує, що Друга Пунічна війна була справедливою, оскільки Карфаген порушив угоду.

Полібій вважав, що війна може бути виправданою, якщо вона приносить мир і стабільність у довгостроковій перспективі. Він пояснював, що римська експансія була не просто агресією, а створенням справедливого ладу, адже вони не лише завойовують, але й встановлюють закони, які роблять народи більш цивілізованими.

Це нагадує римську концепцію *Pax Romana*, згідно з якою римське панування виправдовувалося тим, що воно приносило мир і правопорядок.

Прихильність Полібія до Риму не була зведена до абсолюту, він визнавав, що іноді римляни використовували надумані приводи для війни, наприклад у випадку завоювання Греції. У «Загальній історії» він також критикує жорстоке знищення Коринфа (146 р. до н.е.), вказуючи, що римляни діяли надмірно жорстоко.

Висновки

Ідея справедливої війни має значно глибші інтелектуальні витoki, ніж це зазвичай припускається у межах середньовічної схоластичної традиції. Її засади сформувалися вже у філософській думці античності як відповідь на політичні та моральні виклики тогочасного світу. Війна розглядалася не лише як елемент політичної доцільності чи інструмент панування, а як морально й космічно обґрунтоване явище, що має своє місце у структурі світового порядку. У цьому контексті концепція справедливої війни виявляється не просто інструментом виправдання насильства, а механізмом його моральної обмеженості й підпорядкування етичним та правовим критеріям.

Філософи, проаналізовані у цій статті, розкривають різноманітні підходи до проблеми війни. Геракліт тлумачить її як онтологічну необхідність, що підтримує динамічну рівновагу світу, підкреслюючи боротьбу як джерело справедливості. Ісократ розглядає війну крізь призму політичної доцільності та цивілізаційної місії, акцентуючи на колективній відповідальності еллінів у боротьбі проти варварства. У діалогах Платона війна виступає як негативне, але іноді необхідне явище, що повинно бути підпорядковане гармонії, добру і державній доброчесності. Арістотель, натомість, вписує війну у телеологічну структуру поліса, де вона є лише засобом досягнення евдаймонії, і лише за умови дотримання поміркованості, законності та моральної пропорційності. Римські мислителі – Цицерон і Полібій – демонструють схильність до правової кодифікації війни, розробляючи рамки, у межах яких конфлікт може бути визнаний справедливим: це і оголошення війни лише за останньої необхідності, і гуманне ставлення до ворога, і орієнтація на порядок, а не домінування.

Завдяки ретроспективному аналізу можна встановити, що більшість провідних положень теорії справедливої війни в європейській традиції – як-от *jus ad bellum* (умови початку війни) і *jus in bello* (норми ведення війни) – мають свої передумови саме в античному філософському мисленні. Це дозволяє не лише глибше осмислити історію формування етичних норм війни, а й аргументовано залучити античну спадщину до сучасних дискусій про моральні межі застосування сили, захист прав людини під час конфлікту, легітимацію оборонної боротьби, а також критику імперіалізму й мілітаризму. Отже, концепція справедливої війни в античності є не лише історичним джерелом, а й живою інтелектуальною основою для сучасних політичних і правових рефлексій у світі, що постійно балансує між миром і війною, справедливістю і агресією.

Список посилань/References

1. Isocrates. (1928). *To Demonicus. To Nicocles. Nicocles or the Cyprians. Panegyricus. To Philip. Archidamus.* Translated by George Norlin. Loeb Classical Library 209. Cambridge, MA: Harvard University Press, 526 p.
2. Plato. (2008). *Republic.* Trans. Robin Waterfield. Oxford: Oxford University Press, 345 p.
3. Aristotle. (1998). *Politics.* Trans. C.D.C. Reeve. Indianapolis: Hackett Publishing, 412 p.
4. Aristotle. (2009). *Nicomachean Ethics.* Trans. Terence Irwin. Indianapolis: Hackett Publishin, 568 p.
5. Cicero, M. T. (1913). *De Officiis.* Trans. Walter Miller. Cambridge: Harvard University Press, 472 p.
6. Polybius. (2010). *The Histories, Volume I: Books 1-2.* Translated by W. R. Paton. Revised by F. W. Walbank, Christian Habicht. Loeb Classical Library 128. Cambridge, MA: Harvard University Press, 310 p.
7. Chyzhevsky, D. (2015). *Greek Philosophy to Plato: A Reader.* Foreword by Roland Piech. Munich, 478 p.
8. Туренко, В. (2022). Conceptualization of political and philosophical problems in the legacy of Xenophanes and Heraclitus. *Scientific Notes of the National University "Ostroh Academy". Series "Philosophy", No. 23, 8–13.*
9. Lockwood, T. (2025). *Cicero's Philosophy of Just War. Cicero as Philosopher: New Perspectives on His Philosophy and Its Legacy,* edited by Andree Hahmann and Michael Vazquez, Berlin, Boston: De Gruyter, 197-222.

Taras Kovalskyi

PhD-student of Department of Philosophy of Humanities

Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

<https://orcid.org/0009-0003-4711-7118>,

e-mail: taraskowalski@gmail.com

**THE SOURCES OF THE "JUST WAR" CONCEPT IN ANCIENT
PHILOSOPHICAL THOUGHT**

Abstract

The philosophical foundations of the concept of just war, formed in ancient thought long before its codification in medieval scholasticism, are analyzed. The author traces the genesis of this doctrine in the works of thinkers such as Heraclitus, Plato, Aristotle, Isocrates, Polybius, and Cicero, paying particular attention to the ethical, political, and metaphysical premises of their reflections. The study of these sources not only reveals the early philosophical interpretation of armed conflict but also identifies the foundations of moral legitimization of war in ancient society.

It is summarized that ancient thought did not limit itself to a normative assessment of war, but interpreted it within the structures of cosmic order, political harmony, or moral obligation. In Heraclitus, war appears as a driving force of renewal and balance of opposites; in Isocrates—as a necessity for the protection of civilizational values; and in Plato—as an evil justified only within the framework of a harmonious state, especially when it comes to defending justice.

The evolution of ideas regarding the moral justification of war is revealed: from the natural-philosophical interpretations of the Presocratics to the juridical and ethical formulations of Cicero, where just war must conform to the principles of legality, justice, and proportionality. At the same time, the author emphasizes the cultural specificity of war concepts within both the Greek and Roman traditions.

It is demonstrated that ancient notions of war contain proto-forms of the later criteria of *jus ad bellum* and *jus in bello*. In particular, Aristotle considers

war a means to achieve eudaimonia rather than an end in itself, while Cicero articulates a framework within which war may be deemed lawful according to the norms of natural law.

It is identified that ancient authors laid the groundwork for ideas about the citizen's moral obligation in warfare, the balance between law and power, and the limits of permissible violence. Socrates and Plato, in particular, emphasize inner virtue and restraint in warfare, whereas Polybius and Cicero prioritize legal justification.

It is revealed that the concept of just war in antiquity is not merely a philosophical legacy but also a source for modern critiques of imperialism, aggression, and military expansionism, as it encompasses projects of morally restricting violence that remain relevant in the 21st century.

Keywords: just war, ancient philosophy, morality, Heraclitus, Plato, Aristotle, Cicero.

Стаття надійшла до редакції 27.02.25

© Ковальський Т. О., 2025